

Kedves Erasmus-tagok, barátaink és támogatóink, meghívunk benneteket a következő nyilvános rendezvényünkre:

Szerdán, 2014. február 26-án, 19-órákor
a Bruder Klaus Kirche nagytermében,
Stuttgart, Albert-Schäffle-Str. 30.

Dr. Bedécs Gyula:
1914-2014, Százéves az európai őskatasztrófa: Ami ránk maradt.
A nagy háború emlékei az egykori csatatereken Galíciától a
Doberdóig

Előadó: Dr. Bedécs Gyula, Szombathely

Életrajz:

Dr. Bedécs Gyula, született 1939.2.21-én Füleken (ma Filakovo, Szlovákia). Szombathelyen él.

1989 nyarán a győri Révai Miklós Gimnázium történelemtanáraként diákjaival kezdte meg az Isonzó menti Solkan (Szlovénia) katonatemetőjének morzsolódó sírkövein az alig olvasható, papírvékony pléhtáblák kicserélését. Tanítványaival kopjafát állított, és a karszti Nova Vas faluban (Szlovénia) „Sorsotok a miénk marad” felirattal elhelyezték az első magyar nyelvű táblát a magyar királyi nagyváradi 4. honvéd gyalogezred emlékművére. Akkori fogadalmához máig tartja magát azzal, hogy az általa vezetett Isonzó Baráti Kör szervezésében csoportok sora jutott el a Doberdóra, a Piavéhez, a galíciai dombokra és a még megmenthető, sok gondolatot ébresztő Lemberg/Lviv környéki temetőkbe.

Ezek az utak ébresztették rá arra, hogy milyen kevés segítséget és információt kapnak a kegyeleti útra vállalkozók. A hiány pótlására születtek az emlékek ismertetését szolgáló könyvei, turisztikai füzetek, és a sok éves tanári és idegenforgalmi tapasztalataira támaszkodva alakította ki ezek stílusát.

Bedécs Gyula, a Magyar Hadisírgondozásért Kitüntető Cím tulajdonosa (II. osztály, 2009), munkájáért és küldetése elismeréseként pedig **2012-ben vette át a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését.**

Előrejelzés: 1. **Ackermann Attila tagunk** (20-30 perc): Építésbiológia, avagy hogyan érezzük magunkat jól a négy fal között. 2. **Beimel Rudolf tagunk** (20-30 perc): Az építkezés fonákságai.

2014. ápr. 30-án, 19.00-órákor, szerdán, a Bruder Klaus Kirche nagytermében, Stuttgart, Albert-Schäffle-Str. 30.

Dr. Bedécs Gyula:
Ami ránk maradt.
**A nagy háború emlékei az egykori csatatereken Galíciától a
Doberdóig**

Bevezetés

Tekintettel arra, hogy a tomboló a harc az évek során újabb területekre tevődött át és ott hosszabb ideig tartó csatákban csúcsosodott ki, nehéz lenne kiválasztani egynek a bemutatását. Ezért az előadás során, azokon a területeken megyünk végig, ahol a csaták voltak, de nem az támadásokról, a védekezésről az eseményekről szólok, hanem azokat az emlékeket mutatom be, amik ránk maradtak. Azt mutatom be, hogy miként néznek ki, hogyan őrződtek meg. Természetesen a válogatás szempontja a magyar emlékek jelenléte.

Úton a háborúba

Ki – kivel – mikor kötött szövetséget és miért?

Központi hatalmak szövetsége

1879 Kettős szövetség. Németország és az Osztrák – Magyar Monarchia szövetsége.

A Hármas szövetség. 1882 Olaszország Anglia és Franciaország ellenében csatlakozott.

Románia a szerbek miatt csatlakozott 1883-ban.

Az antant országainak szövetsége

Franciaország és Oroszország 1879-ben, mert mind a kettőnek gondja van Németországgal szemben.

Anglia és Franciaország szövetsége 1904. A gyarmati rendszer fenntartása érdekében.

Oroszország és Anglia szövetsége 1907-ben, mert mind a kettőnek vitája van Németországgal

Szövetségen kívüliek.

Szerbia az örök ellenség Törökországgal szemben. Balkáni hegemoniára törekszik, így kerül szembe a Monarchiával és Bulgáriával.

Félig szövetséges

Olaszország ingadozásának oka. Az ő ellenség Ausztria. Földközi-tenger medencében a hegemonia megszerzése. Jobb idők jöttével váltani.

A háború ára

A résztvevő országok vesztesége

<u>Antant hatalmak</u>	Népesség millióban	Katonai halottak	Civil halottak	Összes halott	Hadi sebesült
Összes (Antant hatalmak)	789,9	5 696 056	4 655 757	10 351 813	12 809 280
<u>Központi hatalmak</u>	Népesség millióban	Katonai halottak	Civil halottak	Összes halott	Hadi sebesült
Oszták–Magyar Monarchia	51,4	1 100 000	467 000	1 567 000	3 620 000
Összes (Központi hatalmak)	143,1	4 024 397	5 391 000	9 415 397	8 419 533
Összes (teljes tábla)	933,0	9 720 453	10 048 649	19 769 102	21 228 813

Magyarország vesztesége

Elésettekben és elháltakban.....	661.000 fő, a bevonultak 17 %-a,
Sebesültekben.....	743.000 " " " 20 %-a,
Foglyokban.....	734,000 " " " 19 %-a

Mi határozza meg a hősi temetők állapotát

A térség története az eltelt száz évben.
A temető kialakításának körülményei.
A fekvés természetföldrajzi viszonyai.
Az illető ország gazdasági körülményei.
Az általános politikai helyzet.

Lemberg környéke

Nyugat-Galíciában és Kelet-Szlovákiában állami támogatás segíti az önkormányzatok és a civil szervezetek temető mentő munkáját. Ennek eredményeként számos temető megújult, turisztikai látványossággá válva belesimulnak a tájba és az adott hely mindennapi közéletébe. Itt erről szó sincs. A háború után Galícia kettészakadt, nyugati része 1918-ban betagozódott Lengyelországba, lakói véreikhez kerülve egy saját állami adminisztráció keretében éltek tovább. Nyelvük államnyelvvé vált, s ezek együtt békét szültek. Kelet-Galíciában mindez nem következett be, mert Lengyelország és Ukrajna tovább folytatta a háborút. Abban a politikai környezetben, Kelet-Galícia területén nem a sírok gondozásával, hanem újabb sírok ásásával foglalkoztak. Ráadásul mind a lengyelnek, mind az ukránnak, a háborúban ott harcoló felek mindegyike - legyen az orosz, német vagy osztrák-magyar -, teljesen idegen volt. Szinte követhetetlen, de talán felesleges is, a rezsimváltozásokról beszélni, mégis kell néhány évszámot közölni, azért, hogy jellemezzük ezt a zaklatott időszakot. Kelet-Galícia 1918 novemberében, az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után Nyugat-Ukrajna néven önállónak jelentette ki magát (5 380 000, nagyjából ukrán lakossal). 1919-ben a lengyelek megszállták, és az 1923-ban a párizsi nagykövetségi konferencia Lengyelországnak ítélte oda a területet Kelet-Galícia autonómiájának fenntartása mellett. 1939-ben szovjet csapatok foglalták el, 1941-ben a németek vonultak be. A második világháború után a régi „történelmi” Galícia keleti része a Szovjetunióhoz, a nyugati rész Lengyelországhoz került. Ezek a temetők minden államrezsimnek idegenek voltak. Az államnak igen, de hála Istennek, az embereknek nem. Ők megszenvedték a háborút, de számukra a Monarchia sem volt ördögtől való ország, az elesettekben saját gyermeküket, hozzátartozójukat látták. Erős volt a belső parancs, ha már a legelőmre került a sír, az erdőm szélére a temető, akkor lehetőség szerint ügyelni kell. Az ő hozzáállásuk és önzetlenségük nem tudta megmenteni őket. Az erdő körülölelte a temetőt, az avar betakarta a sírokat.

Fakeresztek a Kárpátok belső karéjában

A „fakeresztek” szóval nem csak azt kívántuk jelezni, hogy a temetők belesimulnak a tájba, hanem azt is, hogy a temetők kialakítása idején itt csak erre, fakeresztekre futotta. Ezen a területen nem volt mód nagy emlékműveket építeni, mérnöki munkával roppant sok és különféle anyagok felhasználásával temetőket kialakítani. Itt a sírkertek valóban csak temetők, és nem építészeti alkotások. A temetők szerénységét is akartuk sugallni. Pár évvel ezelőtt az árváságukat is, de ez ma már nem lenne igaz. A temetőket Klub Vojenskej Histórie Beskydy kutató csoport révén részben könyvekben, részben az interneten megjelent tanulmányaikra támaszkodva mutatjuk be.

A Klub (a következőkben csak így hivatkozunk forrásunkra) nem csak kutat, de a térség temetőinek felújítása is a szervezet tagjainak a nevéhez

fűződik Azontúl, hogy előteremtik a felújításhoz szükséges összeget, szervezik a munkát, és ha kell, a lapátnyelet is megfogják. Kárpátok belső lábánál lévő temetők mind a két Galícia temetőitől eltérő képet mutatnak. Nyugat-Galíciához képest azért, mert más körülmények között alakították ki őket, a Lemberg körüli temetőkkel szemben pedig azért, mert összehasonlíthatatlanul békésebbek voltak a sorsukat meghatározó körülmények. Szlovákia észak-keleti részét Galíciától nemcsak a Kárpátok választotta el, de más állam része is volt. Galícia Ausztria tartománya volt, míg a mai Szlovákia Magyarország része volt. A háború idején itt is létrehozták a temetéssel és temetők kialakításával megbízott katonai egységeket, de jóval szerényebb anyagi forrást kaptak. Elsődleges feladatuk az 1915 első felében megmerevedett, de újra és újra meginduló támadások „termelte” halottak temetése, majd a front elvonulása után a nagy területen szétszórt sírok felszámolása és a földi maradványok közös temetőbe történő átszállítása. A terület 5 járásában félszáz temetőt alakítottak ki, ezeknek a sorsát és mai állapotát a homonnai székhelyű Beskyd Hadtörténeti Klub történészei már feldolgozták.

Temetők Nyugat-Galíciában

Az emberiesség kötelessége

Meghatóak voltak a bajtársak által rögtönzött emlékjelek, de hamarosan elenyésztek. A természet birtokba vette őket, a fa elkorhadt, a díszek semmivé lettek és hamarosan semmi nem emlékeztetett az elesettekre. Ezt a hadvezetőség is átérezte. A Muhr Ottmár, a limanowai hős előléptetési papírján még alig száradt meg a tinta, amikor lóról szállt huszárjait vezette a Jablonieci-dombra, hogy erősítést vigyen; még fel sem ért, már látta a védőárokban közelharcot vívó katonákat és rohamot vezényelve elsőként indult az oroszok ellen. Gondoljunk bele: egy ezredes a közelharcban. E tett nagyságát el sem tudjuk képzelni. S azt sem, hogy 24 katonája már parancs nélkül indult a kimentésére. Bármilyen szép is volt, amivel huszárjai megjelölték elestének a helyét, nem volt méltó sem a tethez, sem ranghoz. Éppen ezért, és a sok-sok hasonló eset miatt gondolta úgy a hadvezetőség, ha elesett katonái már nem kaphattak hőshöz illő temetést, legalább a nyughelyük legyen hozzájuk méltó.

Hol alakították ki a temetőket?

A síroknak minél közelebb kell lenni a mennyhez, s így minél magasabban kell elhelyezni őket. Az előbb idézett Kovács István, krakkói konzul az *Európai utas* című kultúrtörténeti folyóiratban ezt így fogalmazta meg. *„A látogatónak felfelé, szinte az égbe kell kapaszkodnia a temetőbe menet, míg a holtak szinte a mennyországból néznek szét a világon. A sírkertből valóságosan is a hősök hazája felé vezet az út.”* Ez a filozófia találkozott azzal a gyakorlati megfontolással, hogy az eredeti sírokhoz közel találjanak helyet az új kerteknek. A sok halottat követelő összezapások általában egy-egy dombtetőért folytak, a csaták utáni napokon a halottakat is ott temették el. Így a béke eljöttével a legnagyobb temetőket is dombtetőkre helyezték.

A temetők kialakítása

Ennek megvalósítása érdekében alakították meg 1915 őszén a Krakkói Katonai Parancsnokság Hadisír Osztályát. Ennek a szervezetnek lett a feladata, hogy a harcok után létrehozott ideiglenes és a hősökhez méltatlan temetők felszámolása és helyettük az újak kialakítása. Az ő munkájuk eredményét foglaljuk össze dr. Balla Tibor *Osztrák – magyar katonatemetők Galíciában* című tanulmánya alapján. A kerekén 10. 000 négyzetkilométer nagyságú területen a nagy csaták után hátramaradt több, mint hatszáz, tömegsírt és a sok-sok egyéni magános sírt feltárják, a porladó csontokat a hősöknek kijáró megszentelt helyre vigyék. A feladat nagyságát mutatja, hogy több mint 60 000 katona földi maradványainak négyszáz temetőben, sok ezer sírban teremtettek örök nyughelyet. A feladatot nagyon komolyan vették, nem spóroltak sem anyagiakkal, sem szellemiekkel. Az előkészítést bizonyítja, hogy a fotórészleg – mert minden művészeti ágnek külön volt egy részlege – közel kétezer felvételt készített azokról a helyekről, ahová a temetőket elképzelték. Másik bizonyíték, hogy előzetesen 600 temetőtervet dogoztak ki. Ezekből választotta ki zsűri azt a közel négyszázat, amelyeket ma látunk, amelyeket kertépítő mérnökök helyeztek el a tájban.

Először az elhelyezés filozófiáját fogalmazták meg. Arra keresetek választ, hogy mit sugározzon a temető és hol alakítsák ki azokat.

Tíz temetőkörzetet jelöltek ki. Mindegyik élére a hadseregbe besorozott, de harctéri szolgálat alól felmentett építészeket, szobrászokat, kertépítő mérnököket állítottak. Az emlékműveket és a sírjeleket főiskolát végzett, tanulmányutakon járt, a front szenvedéseit átélt művészek alkották bajtársaiknak. Nem külső megrendelésre, hanem belső parancsra dolgoztak, akik munkájukban szabad kezét kaptak. Néhány kikötés volt csupán: egyszerűek legyenek, de mégis tekintélyt sugározzanak, illeszkedjenek a tájba és a táj építészetébe. Először tanulmányterveket készítettek, majd egy zsűri kiválasztotta az adott földrajzi környezettel legjobban harmonizáló formát.

Amiről a sírjelek beszélnek

„Elfelejtett katonatemetők című tanulmányából idézünk. *„Minden halott, függetlenül attól, hogy saját vagy ellenfél, hősnek tekintendő. aki esküjéhez híven nemzettének szolgálatában esett el. A katonatemető annak a hálának emlékműveként kellett felépíteni, amellyel a nemzet hősi halott fiainak tartozik. Emiatt a sírkertnek időtlen kulturális értékként kell életre kelni, amely művészi erejével erkölcsi példát sugall annak, aki oda, mint a hősök szentélyébe lép be. A példaadás független az életét áldozó hős nemzeti hovatartozásától. A temetőben nincs ellenség, a halálban mindenki megbékél a másikkal.”* Ennek az elvnek a gyakorlati megvalósítását látjuk. Egy-egy sírkertben együtt találjuk a szemben álló felek hadseregének különböző nemzetiségű katonáit. Úgy kerültek egymás mellé, ahogyan vívták a harcukat. Ezt a körülmények is megszabták. A sorsfordító csaták nagyobb térben zajlottak, de egy-egy magaslatért különösen véres küzdelmet vívtak. Mindegyikbe kerültek orosz, osztrák-magyar és a velük szövetséges német hadsereg elesettjei a

legváltozatosabb részarányban. A Jabloniec-dombon előfordul, hogy közös sírban találjuk őket. S amíg a sírjuknál állunk, arra gondolunk, hogy abban a szörnyű éjszakai küzdelemben szemtől szembe találkoztak-e? Mi volt az utolsó sóhajtásuk, mire gondoltak, sokat szenvedtek, vagy egy pillanat alatt vége szakadt életüknek?

A temetőben nincs ellenség, a példás kötelességteljesítéssel harcolók a halálban békét kötöttek egymással. S ha eleget tettek kötelességüknek, akkor hősnak kijáró környezetet kell teremteni számunkra, bármelyik hadseregben is harcoltak. A nagyobb sírkerteket úgy tervezték, hogy utakkal, növényzettel elválasztott parcellákba egy hadseregbéli katonák kerüljenek, de ezt is inkább gyakorlati megfontolásból és nem az elválasztás szándékával tették.

Van, ahol sok osztrák-magyar között egy orosz harcos nyugszik, vagy fordítva. Példa rá Smerekowiec, illetve Tuchov 161-es temetője. De egy példa nem példa, tudunk sokat említeni.

Az eltemetés körülményeit vették figyelembe az újratemetés idején is. Van ahol név nélkül kapott egy orosz harcos egyéni sírt és van, ahol névvel nyugszik egy tömegsírban tíz osztrák magyar katona.

A temetők sorsa

A sors iróniája, hogy ennek a temetői harmóniának a béke vetett véget azzal, hogy szétszabdalta azt az államot, amely még az emberiség szellemében a túlélő katonák és a hozzátartozók érzését megértve megteremtette a temetőket. A történelem szomorú fintora, hogy ezeket a szép alkotásokat a harcok szülték, de békés időkben indultak pusztulásnak. A Monarchiát maga alá temette a történelem, s ezzel együtt a temetőket létrehívó gondolatot és filozófiát is. Sem a helyiek sem az új állam a sírkertekre nem tudott úgy nézni, mint a hősök nyughelyére. Az állam nem érezte magáénak ezeket az alkotásokat, abban az esetben sem, ha mégoly nemes gondolat hozta létre őket. S az ott nyugvókra nem tudtak, úgy tekinteni, mint saját halottaikra. Galícia nem Lengyelország része volt, hanem az Osztrák-Magyar Monarchiáé és ez a kettős birodalom szenvedtette meg katonáit, ennek a birodalomnak a hadserege szántotta végig vonulásával a tájat, pusztította el a városokat, néptelenítette el a falvakat. Még nagyon közel volt a háború, friss volt az élmény és az elesettek, nem hősként néztek, hanem egy hódító állam szenvedést hozó katonáira.

Így számukra a temető nem kegyhely volt, hanem adminisztratív és fizikai munkát igénylő feladat. Az emberiség megmentette őket a letarolástól, de fenntartásukkal, legalábbis olyan filozófiával, amivel létrehozták őket, már nem törődtek. A természet nem díszletezővé vált, mint azt elképzelték, hanem hódítóvá. A Limanowa melletti meglátogatásra ajánlott Tymbark temetőjének szép keretet adott a természet. Egy domboldalon egymás fölé emelt teraszokon kaptak helyet a sírok. A legfelső szintre egy glóriával díszített nagy keresztet állítottak. Ez a sírkert, már 1917-ben is pusztulóban volt. A pusztulás megállítására nem volt sem erő, sem akarat. A szemlélet megváltozásra volt szükség, hogy másként nézzenek a temetőkre. Húsz évvel ezelőtt döbbsentek rá a

helyiek, hogy a sok-sok temetőben ugyan nem az ő véreik nyugszanak, de az ő földjükben. Ezt lehet prózaian s lehet patetikusan érteni, de mind a két esetben kötelezettség hárul rájuk. A föld rendbetartásának kötelezettsége. Hamarosan egymásra talált a hivatal, az egyház és a civil szervezett és egymás után újjá születtek a lassan-lassan már elenyésző sírkertek. Sok segítséget kaptak ebben a munkában a helyiek az osztrák Fekete Kereszt szervezettől.

A temetők ma

Mára a temetők belesimultak a tájba, s a mindennapi élet színtereivé válnak. Emlékezéseknek, szertartásoknak adnak helyet, turista útvonalak állomásai, iskolai foglalkozások terepeként szerepelnek. Ennek sok-sok bizonyítékát látjuk majd a temetők részletes bemutatását tartalmazó fejezetben. Az itt közölt kép a Dunajec folyót kísérő egyik dombtetőn lévő rajbroti temetőben készült, bizonyos rendetlenséget mutat, de arról is szól, hogy a halottak napján nagyon sokan elzarándokoltak ide. Galícia, ha nem is oly mélyen, mint a Doberdó bele ivódott a nemzetünk tudatába. A temetőkről is tud a társadalom, de közelebbi ismerete nincs, az előbb említett szemléletváltásról sincs tudomása. Ezekben a temetőkben sok ezer magyar katona csontja porlad, ápolásuk, gondozásuk nem ránk hárul, de a Honvédelmi Minisztérium Társadalmi Kapcsolatok és Háború Hadisírgondozó Főosztálya azt vallja, hogy nem csak a fizikai gondozás a feladata, hanem az is, hogy ne essen ki a tudatunkból, a maga helyén része legyen a múltunknak.

A Doberdó és a Karszt

Temetők sírkövekkel és sírkövek nélkül

A barlang mennyezete a folyamatos oldódás következtében elvékonyodott, berogyott, felszínen kis medencék, dolinák képződtek. Ezek helyenként csupán kis gödrök, másutt medencévé terebélyesedtek. A felszín alá szivárgó víz a mélyben folytatta oldó és eróziós munkáját. Ha a felszín alatt áramló víz barlangjának a mennyezete szakadt be, akkor hosszan elnyúló poljékról beszélünk. Ezekben alakították ki nagyobb katonatemetőket. Dutovlje temetője egy szabályos dolinában kapott helyett, Visintiniben egy hosszú poljében volt a temető.

Nyughelyek Olaszországban és Szlovéniában

Az osztrák-magyar és az olasz katonatemetők története az elmúlt száz évben eltérő módon alakult. Már közvetlenül a kialakításuk után megvolt az eltérés. 1918-ban egy osztrák-magyar tiszti csoport felkereste a Doberdó lábánál fekvő Sagrado, Fogliano, Redipuglia, majd a Vipava völgy osztrák-magyar temetőit. Az előbbiekről ezt írták:

Itt (Redipuglia) meglátogattunk egy hatalmas olasz katonai temetőt, ahol 120.000 olasz katona holtteste pihen. (Ez nem azonos a ma láthatóval) Minden síron meghatározó felirat és egy fegyverdarab, vagy a fegyvernem jele, az elhalálozás helyszíne, vagy a gyilkos fegyver egy darabkája. Sok síremlék a leghíresebb olasz tervezők mesterműve. Soha nem láttam még

hasonló temetőt. Közvetlenül az olasz frontvonal mögött helyezkedik el, ami még tiszteletreméltóbbá teszi.

A Vallone völgyön túl, a Vipava mentiekről ezt jegyezték le. Addig az osztrák-magyar elesett katonák holttesteit a sziklás talajban csak néhány kődarab takarta, amelyek alól gyakran kilógott kezük-lábuk. Szerencsére a holttestek pusztulása a karszti sírokban gyorsabb volt, így hamar eltűntek az elesett bajtársak nyomai. A Vallone völgy a csupasz karszti talajon egy olyan területet képvisel, ahol látható még valamicske föld. Ezért egymást érték itt a temetők. Sajnos, ezeket a temetőket is sorozatosan feltúrták először az olasz, majd az osztrák gránátok.”

De ma nemcsak szomorú látni az olasz, illetve a mi temetőink közötti különbséget, hanem egyenesen fájdalmas is. A Doberdó ostromában elesett sok tízezer olasz katona temetőjét látták az előbbi írás szerzői. Ezek már nincsenek meg. Az 1930-as évek végén a sírokban nyugvók csontjait a Monte dei Sei Bussi oldalába vágott monumentális redipugliai emlékmű betontömbjének kazettáiba helyezték el. A lenyűgöző látvány után akaratlanul is azt kérdezzük, hogy a Monarchia katonáinak hol találtak nyughelyet? Milyenek most a temetőink? Vannak-e emlékműveik? Látogatják-e őket, tesznek-e virágot a sírokra?

A háború alatt a képes újságok lapjain édes-bús, giccsbe hajló képek szóltak a temetésről. Mai szemmel fenntartással nézzük őket. Talán jogos is, hiszen a futószalagon történő temetés kiölte a hozzá társuló fájdalmat. A lövészárók előtt fekvő halottak órákig, gyakran napokig kint voltak. A csak a csatazaj elültével lehetett a halottakat összeszedni, majd az első dolinába elvinni. *„Friss muníciós kocsikkal hulladékszekerek találkoznak. S amikor a tartalékszázadok előremennek, sebesültek, betegek vánszorognak szembe, vagy jönnek a hullakocsik lassú tempójú kerékcörgéssel. Ezek is a temető felé mennek. A magányos katonasíroknak, amiket romantikus képeken látni keresztbetett karddal és csákóval már régen véget vetett a háború üzeme, ahogy megölte a többi romantikát is. Ma már külön szervezett csaptok feladata, hogy kötelék szerint gyűjtsék, szétválasszák, elanyagönyveljék és pontosan megtervezett, kijelölt temetőkbe temessék a napi veszteséget.*

...Akit lehetett külön sírba fektettek, külön kereszt alá, pajtása mellé. Csak járkálni kell a sorok között, a felírások dátumából, a halálnapok egymásutánjából meg lehet állapítani a Michele hegy egész történetét. Van egy pár nap, amikor nem voltak halottak, akkor a viszonylagos nyugalom, amikor csak egy-két új lakót kapott a kert és volt, de sokszor volt, amikor kiizzadtak a szanitécek, pedig az utászok is segítettek nekik temetni.”

Galíciában a sírkertek kialakításakor a dombtetőre ültetett facsoportok már messziről jelzik a temetőket. A karszti dombtetőkön nem találunk temetőt, itt egy kapavágást nem lehetett tenni, sírgödörre földet nem lehetett találni. A temetőket a dolinákban alakították ki. Nincs falu, ahol ne nyitottak volna temetőt. Szabó István honvédhadnagy, akitől a fenti idézet származik 1916-ban végigjárta Vipava-völgy és a Karszt temetőit. A látottakat még a háború alatt az 1917-ben megjelent könyvében írta le. *„Ahogy Vallonéból visszafelé kanyarog az út, Rupán is van temető, Biglián*

is katonasírok, Bukovica, Ranziánó... itt már meg kell állni. Majd egy másik vonalon így következnek a falvak. „*Kostanjevica, Suta, Zagrajc, Ivanigrad, Cotici, Devetaci, Vertoiba és a többi. Minden falu és köves dolina, ahol magyar halottak fekszenek.*” A temetőt a környezethez igazították. Dutovljében egy szabályos tölcsérszerű dolinában kapott helyet a temető. Az archív kép gondos tervezést és szorgos munkát bizonyít.

A Karsztról és az Isonzó mentéről 1917 őszén levonult a háború, a hadszíntér nyugatra, a Piave mellé tevődött. Erre a területre beköszöntött a béke, így lehetőség volt a temetők végső rendjének kialakítására. A falvakat újjáépítették, földeket művelni kezdték, a szétszórt kis sírkertek útban voltak, így a többségüket felszámolták, a csontokat nagyobb, közös temetőkbe, Gorjanskóba, Fogliánóba, Palamanovába vitték. A fakereszteket kőtömbökkel és kőkeresztekkel váltották fel, de sok helyen már ezek is eltűntek, s csak a temető egyik szegletében vagy kerítéshez cementálva találhatók.

A front által érintett terület a háború után olasz fennhatóság alá került, s így az osztrák-magyar hadsereg temetőiben nyugvókra, mint ellenségre tekintettek. Külön vették az olasz és külön a mi halottainkat. Jó mutatja ennek a szemléletmódnak az eredményét a boveci temető, ahol a fenyősorok négy egyforma nagyságú négyzetre osztják a temetőt. Három rész állandóan nyírt üres füves terület, egyedül negyedikben sorakoznak fehér műkő sírkövek. Ez gondozottságot mutat, de egyiken sincs névtábla, ami elárulná, hogy ott a Monarchia katonái nyugodnak. Az olaszokat a kobaridi osszáriumba vitték, míg ők itt maradtak név és egy árva szó nélkül.

Az egyenkeresztek között sok helyen egyedi síremléket látunk. Ez jelenti a legnagyobb eltérést a galíciai temetőktől. Ott csak egy-két temetőben találunk egyedi síremléket, itt szinte mindegyikben. Ezek nagyon sokat jelentenek azoknak a látogatóknak, akik nem csupán kirándulni, hanem kegyeleti útra mennek, szalagot visznek, mécsest gyújtanak. Betűzik a neveket és látogatásuk jeleként virágot tesznek, vagy szalagot kötnek. Van ahol csak egy-egy sírkő maradt meg, van ahol szépen sorban állnak. De az idő megtette a magáét, felújításuk – nevek és a szövegük újravésése – halaszthatatlan. Ezt felismerve a Honvédelmi Minisztérium már elkezdte ezt a munkát. A közölt képek erről a – igaz még csak kezdeti – munkáról szólnak.

Azokban a temetőkben, ahol a sírokat kőtömbökkel vagy vaskeresztekkel jelölték, a régi rend még kivehető. Másutt már csak a középén álló emlékmű jelzi, hogy halottak felett járunk. S ebben a legszomorúbb, hogy éppen a minden bizonnyal magyar többségű ezredek temetői ezek. Volcja Dragában még vannak kőtömbök, de már csak kettőn van névtábla. Itt a soproni 76-os ezred katonái nyugszanak. A Karszton Lipa falucska határában a szegedi 46-os és a debreceni 39-es ezred temetőjében már csak a központi emlékmű van meg. Arra gondolnánk, hogy itt már nincs gondunk. De van! A táblán nincs magyar nyelvű írás a temetőről. Nincs tábla Juhász Gyula *Negyvenhatosok* című versének szomorú kérdésével: *Ó ti fiúk, barnák, szőkék, ti Szegednek hősei, árvák,/Hol van a lant, a babér, mely dalol és koszorúz?*

Az természetes, hogy távol Magyarországtól mindig megkülönböztetett figyelemmel közeledünk a magyar emlékekhez. Tudnunk kell azonban, hogy az itt tomboló harc emlékeit nem szabad csak magyarnak tekinteni, s nem szabad kizárólagosan magyar katonákat rejtő temetőket keresni. Azért nem, mert a Monarchia hadseregében számos nemzetiség katonái véreztek. Így - bár a magyarok a háború valamennyi nagy csatájából kivették részüket - szinte lehetetlen olyan nagyobb ütközetet megnevezni, amelyet csak a mi véreink vívták volna. Így nem találunk olyan temetőt, ahol csak magyarok nyugodnának. A hadsereg etnikai sokszínűségét tükrözik az emlékművek írástáblái. A Volčja Dragában a kőgúláján a soproni 76-osok magyar és német nyelven indokolták az emlékmű felállítását, a črničei temetőkertben a károlyvárosi ezred német és horvát nyelvű táblát kapott. A dutovljei sírok nélküli temetőben a tábla magyar és német nyelvű, de az emlékezők koszorúján cseh nemzeti színek vannak, mert háromezer cseh katona nyughelye is.

A katonákat a történelmi Magyarország hat katonai körzetének területéről sorozták be a *közös, tehát császári és királyi ezredekbe*, vagy ahogyan akkor mondták az u. n. K. u. K egységekbe, illetve a *magyar királyi ezredekbe*, tekintet nélkül arra, hogy az adott sorozási területen milyen nemzetiségű volt a lakosság. Ez azt jelenti, hogy a közös ezredekben is - ahol német volt a vezényleti nyelv - harcoltak magyar katonák. Sőt, voltak zömmel magyar nemzetiségű katonákból álló közös ezredek is. A magyar királyi *honvéd ezredek* vezényleti nyelve magyar volt, de nem jelentette, hogy állománya tisztán magyar nemzetiségű lett volna. A háború után lassan szelődött a fájdalom, az emlékezők fogytak és szegényedtek, lassan-lassan elmaradoztak a magyarországi látogatók. A sírkertek magukra maradtak. Sorsukat az is befolyásolta, hogy a két világháború között Olaszországhoz vagy a jugoszláv királysághoz kerültek, de bármelyik területen is voltak a kegyeleti jelleg megkopott, nem a hősök nyughelyeként bántak velük.

A második világháború után az újabb politikai változás új emlékműveket szült, a hadszíntéren is és idehaza is elterelődött a figyelem csatatér temetőiről. Az itthoni hősi emlékművek is elhagyatottabbak lettek, társadalomnak arra még volt ereje, hogy megakadályozza a politikának az emlékművek tömeges felszámolására irányuló törekvését, de a csatatéren lévő katonatemetők gondozását a politikai akarat hiánya miatt nem vállalhatta, a temetők minden gondja az ottaniakra hárult.